

Bir Dinî Kimlik İnşâ Örneği Olarak Gnostik- Maniheist Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı

The Emergence of Gnostic- Manichaean Christianity as a Case of Religious Identity in the Making

Johannes van Oort

Prof. Dr., Faculty of Theology and
Religion, University of Pretoria

A

Nevfel Akyar (çev.)

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Ü.
İlahiyat Fakültesi

A

Giriş*

Bu tartışmanın teması açısından Maniheizm, özellikle kiliseye ait kimliğin ve dinin ortaya çıkışını betimlemek için uygun bir alan gibi görünmektedir. Maniheizm veya Mani kilisesi bir Yahudi-Hıristiyan mezhebinden ortaya çıkmıştır. Bu, söz konusu hareketin ortaya çıkışının ilk evresinde, kimliği ve profili halihazırda iyi oluşturulmuş bir Yahudi-Hıristiyan cemaati üzerinden ve ona karşı kendi kimliğini ifade etmek zorunda olduğu anlamına gelir. Köln Mani Kodeksi'nin keşfinden beri Maniheizm'in ilk şeklini nasıl edindiğini gösteren benzersiz kanıtlara sahibiz. Bu makalede, Maniheizm'in ortaya çıkışının bu ilk aşamasına odaklanacağız. Mani'yi kusursuz bir Elçi (Revealer) olarak göstermesinin dışında, Mani dinindeki otoriter kaynakların ortaya çıkışını ve fonksiyonlarını işaret eden unsurlara özellikle dikkat çekeceğiz. Nihayet bir taraftan Gnostik-Maniheist Hıristiyanlığın diğer taraftan ana akım Katolik¹

* Johannes van Oort, "The Emergence of Gnostic-Manichaean Christianity as a Case of Religious Identity in the Making", *Religious Identity and the Problem of Historical Foundation*, ed. J. Frishman & W. Otten & G. Rouwhorst (Leiden & Boston: E. J. Brill 2004), 275-285.

¹ Burada ve makalenin diğer kısımlarında 'Katolik' kelimesini 'ana akım Hıristiyanlık' anlamında kullanmaktayım. Böylece onu 'evrensel' veya 'genel' orijinal anlamına yakınlaştırma çabası içerisindeyim. Bu kullanım yolu ile 'heretik'ten farklı olarak 'Katolik'in anlamı sadece çeşitli Batı Katolik ve Doğu

Hıristiyanlığın daha sonraki süreçte birbirlerini etkileyen ve böylelikle kendi şahsi kimliklerinin oluşmasına katkıda bulunan hususlara değinilecektir.

Maniheizm, Gnostisizmin gelişim sürecinde eşsiz bir öneme sahiptir.² Maniheizm bu dini hareketin (Gnostisizmin), halihazırda geç antik dönemde kendini gerçek bir dine dönüştüren, yani ayrı ve yapılandırılmış bir cemaat ya da Kilise ile binlerce ve sonrasında hatta milyonlarca imanlısı; kendi lideri, piskoposları ve din adamları; kendi liturjisi ve âyinleri, kendi otoriter kutsal metinleri ve sonuç olarak kendi gösterişli sanatı³ olan tek formudur. Dahası Maniheizm, Gnostisizmin gelişmiş bir dünya dini haline gelen tek türüdür. Güney Mezopotamya'dan çıkarak Batıda Atlantik'e Doğuda Pasifik'e kadar yayılmıştır.⁴ Bu dinin bağlıları Mısır, Roma

---

Ortodoks Kiliselerini işaret etmekle kalmayıp aynı zamanda Nesturileri ve Monofizitleri de kapsamaktadır.

- ² Örnek olarak en önemli genel Maniheizm çalışmalarına bakınız: Henri-Charles Puech, *Le manichéisme: Son fondateur, sa doctrine* (Paris: Civilisations du Sud, 1949); François Decret, *Mani et la tradition manichéenne* (Paris: Éditions du Seuil, 1974); Alexander Böhlig, *Die Gnosis / III, Der Manichäismus* (Zürich & München: Artemis Verlag, 1980); Michel Tardieu, *Le manichéisme* (Paris: Institut français d'iranologie, 1981); Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China* (Tübingen: Mohr, 1992); Johannes van Oort, "Manichäismus", *Religion in Geschichte und Gegenwart* (Brill, 2002), 5: 732-741.
- ³ Örnek olarak bkz. Hans-Joachim Klimkeit, *Manichaean art and calligraphy* (Leiden: Brill, 1982); Hans-Joachim Klimkeit, "Vom Wesen manichäischer Kunst", *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 3/34 (1982): 195-219; ve özellikle, Zsuzsanna Gulácsi, *Manichaean Art in Berlin Collections (Corpus Fontium Manichaeorum, Series Archaeologica et Iconographica I)* (Turnhout: Brepols, 2001). Manici ilahi yazımı için, bkz. Torgny Säve-Söderbergh, *Studies in the Coptic Manichaean psalm-book: Prosody and Mandaean parallels* (Uppsala: Vilhelm Ekmans Universitetsfond, 1949). Bu eski çalışmalar hâlâ değerini kaybetmemiştir. İlginç bir çalışma olarak bkz. Armand Machabey, *La cantillation manichéenne. Notation hypothétique, métrique, analogies* (Paris: Richard-Masse, 1955). Özellikle de, Henri-Charles Puech, "Musique et hymnologie manichéennes", *Encyclopédie des musiques sacrées*, ed. Jacques Porte (Paris: Labergerie, 1968), 1: 354-386. (Henri-Charles Puech, *Sur le manichéisme et autres essais* (Paris: Flammarion, 1979) eserinde 179-233 sayfalarda tekrar yayınlandı.)
- ⁴ Maniheizm'in yayılması üzerine (dipnot 2'de bahsi geçen çalışmalardan ayrı olarak): Emile De Stoop, *Essai sur la diffusion du manichéisme dans l'empire romain* (Gand: E. van Goethem, 1909); Peter Brown, *The Diffusion of Manichaeism in the*

Hakimiyetindeki Kuzey Afrika, İspanya, Galya, İtalya, Balkanlar ve hatta Güney Çin kıyılarında bile bulunmaktaydı.⁵ Maniheizm'in tarihi aşağı yukarı miladi üçüncü yüzyıldan modern döneme kadar olan periyodu kapsar. Maniheizm'in Vietnam'da son döneme kadar hâlâ var olan kanunlarca yasaklanmış olması bu görüşü doğrular mahiyettedir.⁶

1) Mani'nin Kökeni, Hayatı ve Misyonu

Mani'nin kökeni, hayatı ve misyonundan kısaca bahsedecek olursak; Mani (ya da Süryanice ismine göre Mânî Hajjâ yani Yaşayan Mani), 14 Nisan 216 tarihinde Güney Mezopotamya'nın Dicle üzerinde bulunan Tîsfün (Seleucia-Ctesiphon, Taysefün) şehrinde dünyaya geldi. Babasının adı Patîg veya Pattêg (Yunanca: Παττικιοϛ; Latince: Patticius; Arapça: فَتَق); annesinin adı muhtemelen Meryem veya Miryem idi. Annesinin o zamanlar hâkim olan Part-Eşkânî Hanedan'ı ile akrabalık ilişkisi olup olmadığı sorgulanabilir, bu veya diğer asil bir soydan gelme hikayelerinin dinî efsaneler olması muhtemeldir. Bununla birlikte, onuncu yüzyıl Müslüman müellifi İbn-i Nedim'in El-Fihrist'i vasıtasıyla günümüze kadar uzanan hikâyenin gerçeği şimdi yeniden uyarlanmaktadır.⁷ Hikâye gençliğinin ilk

---

Roman Empire (London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1969) (tkr. 1987); Peter Brown, *Religion and Society in the Age of Augustine* (London: Faber and Faber, 1972), 94-118; (D.A.S. Montserrat'ın katkısıyla) Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East* (Leiden, New York, Köln: Brill, 1994) eserindeki, 'From Mesopotamia to the Roman East -The Diffusion of Manichaeism in the Eastern Roman Empire', 22-131; Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in Central Asia and China* (Leiden, Boston, Köln: Brill, 1998).

⁵ On dördüncü yüzyılda inşa edilen bir Mani tapınağı günümüz Ch'üan chou şehrine çok uzak olmayan Hua-piao tepesinde halen ayakta. Burada 'Budda'nın ışığı Mani' heykeli görülebilmektedir; bkz. örn. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, 256-257,297; Lieu, *Manichaeism in Central Asia and China*, 188-192.

⁶ Bununla birlikte bu Vietnam'da hâlâ Manicilerin bulunduğu anlamına gelmez. Yabancı güçler (Burada, Çin) tarafından koyulan Kanunlar yürürlükte kalmıştır. Bununla birlikte elbette, Manicilerin bir zamanlar Çin hükümdarlarının hakimiyeti altındaki bölgelerde yaşadıklarını ve Çin'de bu dinin yasaklandığını biliyoruz.

⁷ Bazı açıklamalarıyla birlikte en son İngilizce çeviri; Muhammed bin İshak el-Nedim, *The Fihrist of al-Nadim A Tenth-Century Survey of Muslim Culture*, çev. Bayard Dodge (New York, London: Columbia University Press, 1970), 2: 773. Ayrıca hâlâ değerli bir çalışma olan Muhammed bin İshak el-Nedim, *Mani, seine Lehre und seine Schriften: ein Beitrag zur Geschichte des Manichaeismus. Aus dem*

dönemlerinden başlayarak Mani'nin Vaftizci bir topluluk içinde nasıl büyüdüğünü açıklar. 1970 yılından kısa bir zaman önce Mısır'da keşfedilen Köln Mani Kodeks'i (bundan sonra KMK olarak ifade edilecektir)⁸ bu mezhebin üyelerinin (içindeki bir grubun) Elkesailer⁹ olduğunu göstermektedir. KMK'ya dayanarak, bedenlerini ve yiyeceklerini günlük bir ritüel olarak temizlemeleri [ablution] (KMK 80/1-3; 80/23-83,13; 88/13-15); dinlerinden 'Yasa' olarak bahsetmeleri (KMK 20/9-11; 87/16-18; 89/11-13); Şabat'a riayet etmeyi önemsemeleri (krş. KMK 4/7-8); atalarının geleneklerine defaatle atıfta bulunmaları (87/2-7; 91/4-7) ve sonuç olarak İsa'yı bir kurtarıcı olarak kabul etmeleri (91/9-11) gibi karakteristik ifadelerin izini sürerek bu söz konusu Yahudi-Hıristiyanların dinî kimliğini tanımlayabiliriz. Mani'nin bu Elkesailerin Yahudi-Hıristiyan ekolünden (İbn-i Nedim tarafından el-Muğtesile 'yıkananlar' olarak adlandırılmıştır) çıkmış olduğu gerçeği onun gnostik Hıristiyanlık ile olan yakın bağlantısını

Fihrist des Abu 'l faradsch Muhammad ben Ishak al-Warrâk, çev. Gustav Flügel (Leipzig: F A Brockhaus, 1962) (tkr. Osnabrück 1969).

- ⁸ (Geniş yorumuyla birlikte) Albert Henrichs v.dğr. (çev.), "Der Kölner Mani-Kodex (P. Colon. inv. nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ: Edition der seiten 1-72", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 19 (1975): 1-85; (oldukça geniş bir yorumla birlikte) Albert Henrichs & Ludwig Koenen (çev.), "Der Kölner Mani-Kodex (P. Colon. inv. nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ Edition der Seiten 72,8-99,9", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 32 (1978): 87-199; Albert Henrichs & Ludwig Koenen (çev.), "Der Kölner Mani-Kodex (P. Colon. Inv. Nr. 4780): Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ Edition der Seiten 99, 10-120", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 44 (1981): (oldukça geniş bir yorumla birlikte); Albert Henrichs & Ludwig Koenen (çev.), "Der Kölner Mani-Kodex (P.Colon. Inv.Nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ: Edition der Seiten 121-192", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 48 (1982): 1-59. (Kısa bir yorumla birlikte) Albert Henrichs v.dğr. (çev.), *Der Kölner Mani-Kodex: Über das Werden seines Leibes: kritische Edition* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988); (yeterli miktarda açıklamayla birlikte) Cornelia Römer, *Manis Frühe Missionsreisen nach der Kölner Manibiographie: Textkritischer Kommentar und Erläuterungen zu p. 121 – p. 192 des Kölner Mani-Kodex* (Opladen, 1994). Ayrıca, editasyonu yapılan diplomatik bir metin olarak Ludwig Koenen & Cornelia Römer, *Der Kölner Mani-Kodex: Abbildungen und diplomatischer Text* (Bonn, 1985). KMK'nin metni ve yorumlaması üzerine bilimsel tartışmalar halen devam etmektedir. (Kısaca bkz.: Johannes van Oort, "The Study of the Cologne Mani Codex, 1969-1994", *Manichaean Studies Newsletter*, 13 (1996): 22-30). Sonuç olarak bilimsel bir düzenleme (ilk editörler Henrichs ve Koenen tarafından bir zamanlar editio major olarak vaat edilen) henüz ortalıkta görünmemektedir.

- ⁹ Örnek olarak bkz. KMK 94-97.

açıklamaya yardımcı olabilir.¹⁰ Burada ayrıca, Yahudi-Hıristiyan ve Enkratit¹¹ fikirlerin meydana getirdiği onun katı asketizminin ve eskatolojisinin ilk izlerine de rastlayabiliriz. Elkesailere atfedilen yeryüzünün ‘Rabbin eti ve kanı’ (KMK 97/9-10) olduğu kavramının, kozmosun tamamında acı çeken bir İsa (Jesus patibilis) tasavvur eden Maniheist doktrininin esasını oluşturduğu kabul edilebilir. Mani ve onun ilk öğrencileri, tarihin çeşitli devirlerinde bizzat yeni bir vahye muhatap olan Yahudi-Hıristiyan gerçek peygamber kavramını da açıkça kabul etmekteydiler¹² (krş. KMK 47/1-72/7). Ayrıca, Mani’nin özellikle kendi kozmolojisi olarak öne sürdüğü astrolojik nazariyeleri¹³ halihazırda bu mezhebin bir üyesiyken edinmiş olması kuvvetle muhtemel görünmektedir.

KMK’daki yeni bulgular sayesinde, Mani’nin kişiliğinin Elkesailer arasında yetişmesiyle şekillendiğini bilmekle kalmayıp onun, önceleri onların yeni peygamberleri olmayı denediğini de öğrenmekteyiz. O ve ilk öğrencileri onun gerçek kimliğini bu şekilde karakterize etmişlerdir. Çoğu diğer yeni dinî hareket kurucusu gibi (örneğin Buddha, Zerdüşt, [Hz.] İsa ve [Hz.] Muhammed) o kendini ilahi bir reformcu olarak görmekteydi. Gençliğinin başından beri vahiy almış gibi görünmektedir. Yirmi dört yaşını tamamladığında Syzygos (συζυγοσ) ya da göksel ikizi tarafından

¹⁰ Elkesailer ile onların Yahudi-Hıristiyan ve Gnostik bağlantıları üzerine, benim kısa ve genel bir değerlendirmem için bkz. (bibliyografyasıyla) Johannes van Oort, “Elkesaiten”, *Religion in Geschichte und Gegenwart* (Brill, 1999), 4: 1227-1228.

¹¹ Aslen Yunanca ölçülülük anlamına gelen ‘Enkrateia’ kelimesinden türemiş bir kelime olup et yemeyi, evlenmeyi ve sarhoş edici şeyleri yasaklayan II. yüzyılda yaşamış Suriyeli hatip Tatyanus liderliğindeki asketik bir Hıristiyan tarikatını ve üyelerini ifade eden kavramdır. Bkz. <https://www.britannica.com/topic/Encratites> (çevirmen notu).

¹² Krş. Pseudo-Clementina, “Die Pseudoklementinen I: Homilien”, *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, ed. Bernhard Rehm v.dğr., 1969, 42: 230; Pseudo-Clementina, “Die Pseudoklementinen II: Rekognitionen in Rufins Übersetzung”, *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, ed. Bernhard Rehm & Franz Paschke, 1965, 51: 80. Bkz. Bu olgu ile ilgili tartışmaya bir örnek olarak Hans-Joachim Schoeps, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums* (Tübingen: Mohr, 1949), 98-116, 327, 335.

¹³ F. Stanley Jones, “The Astrological Trajectory in Ancient Syriac-Speaking Christianity (Elchasi, Bardaisan, and Mani)”, ed. Luigi Cirillo & Alois van Tongerloo (*Atti del Terzo Congresso Internazionale di Studi Manicheismo e Oriente Cristiano*, Lovanii: Brepols, 1997).

getirilen bir özel vahye muhatap olmuştu (KMK 17/8 vd.;73/5 d.) İlk kâğıt tabakanın bozuk yapısı nedeniyle KMK'nın, Mani'nin on iki yaşını tamamladığında önemli bir vahiy alıp almadığı konusu bir muamma olarak kalmaktadır. Hem Kıptice yazılmış Maniheist bir metin olan Kefalya (*Kephalaia*) (14/31)¹⁴ hem de Müslüman Arap yazar el-Bîrunî (ö. 1048) açıkça onun Hıristiyan geçmişi (krş. mabetteki on iki yaşında İsa) kadar Yahudi kökenini (krş. ηωξιμ ρβ: bar mitzvah) de bize hatırlatan buna benzer bir olaydan bahsetmektedir. Buna benzer bir vahiy hakkındaki gelenekler Şapuragan'ında Mani'nin kendi ifadeleriyle yad edilmektedir. Vaat edilen Paraklit ile Syzygos ya da İkiz'in daha doğrudan bir tanımlaması Kefalya 14/32 vd. ve 15/22 d. ve benzeri diğer yazılı kaynaklarda da bulunabilir. Bu gibi tanımlamalar vaftizde sunulan Kutsal Ruh'u bir kişinin koruyucu meleğiyle eşitleyen Mezopotamya Ârâmî Hıristiyan Kilisesi'nin geleneklerinden türemiş olabilir.¹⁵ Mani, 'Paraklit' unvanını benimseyerek İsa'nın adımlarını takip edeceğini göstermiştir. Eski bir Maniheist olan Augustine tarafından vurgulandığı gibi: 'Bu yüzden mektuplarında o [Mani] kendini İsa Mesih'in havarisi olarak adlandırır çünkü İsa Mesih onu [Paraklit] göndereceğini vaat etmişti ve onda Kutsal Ruh'u göndermişti'.¹⁶ Ancak Mani taraftarları daha da ileriye giderek Mani'yi Kutsal Kitap'taki Paraklit¹⁷ ile

¹⁴ Hans Jakob Polotsky & Alexander Böhlig, *Kephalaia I*, 1. Hälfte (*Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin*) (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1940), 14.

¹⁵ Örnek olarak bkz. Gilles Quispel, "Genius and Spirit", *Essays on the Nag Hammadi Texts in Honour of Pahor Labib* (*Nag Hammadi Studies VI*), ed. Martin Krause (Leiden: Brill, 1975), 103-118.

¹⁶ 'Unde seipse in suis litteris Iesu Christi apostolum dicit, eo quod Iesus Christus se missurum esse promiserit, atque in illo miserit spiritum sanctum' (Augustinus, *De haeresibus* 46,16, t.y., CCL 46:318).

¹⁷ Yuhanna 14:16 ve 16:17'ye atfen. Bu ve diğer metinler hakkında şu metinlere örnek olarak bakılabilir: Gilles Quispel, "Mani et la tradition évangélique des judéo-chrétiens", *Judéo-christianisme. Recherches historiques et théologiques offerts au cardinal J. Daniélou* (Paris: Aux Bureaux de la Revue, 1972), 144; Gilles Quispel, "Mani the Apostle of Jesus Christ", *Gnostic Studies* (İstanbul, 1975), II: 234-236; Peter Nagel, "Der Parakletenspruch des Mani (Keph. 14,7-11) und die altsyrische Evangelienübersetzung", *Festschrift zum 150-jährigen Bestehen des Berliner Ägyptischen Museums* (Staatliche Museen zu Berlin, *Mitteilungen aus der Ägyptischen Sammlung*, VIII) (Berlin, 1974), 303-313; Werner Sundermann, "Der Paraklet in der ostmanichäischen Überlieferung", *Manichaean Studies*, ed. P. Bryder, 1988, 201-212.

tanımlamakla yetinmeyip aynı zamanda nihayetinde onu yeni Mesih olarak görmekteydiler.¹⁸

Bu ve yeni bir Gnostik kimliği kademe kademe meydana getiren Yahudi ve Yahudi-Hıristiyan geleneğinin diğer özgün mezheplerinin yanı sıra KMK ve diğer birçok kaynak Mani'nin havari Pavlus'un bilinçli bir taklidi olduğuna şahitlik etmektedir. Pavlus'un gerçek vahye muhatap olanlar zincirindeki ısrarlı bahsinde olduğu gibi (KMK 60-62), Mani'nin de 'İsa Mesih'in Havarisi' olarak vurgulanması, bu bahsi geçen imitatio Pauli'nin (Pavlus taklidi) açık bir göstergesidir (örn. KMK 66/4-5). Markion ve Bardasyan'ın her ikisinin de kendi rolünü oynadığı¹⁹ kalıcı bir süreç olan gnostik yeniden uyarlanmış bir Pavlus üzerine bu yoğunlaşma, halihazırda Mani'nin kimliğinin inşasında dikkate değer bir etkiye sahip olmuştur. En nihayetinde gençliğindeki mezhebinden kopması bu durumun bir sonucudur. Bu yol ayrımı, KMK'da detaylı ve dramatik bir tarzda ifade edilmektedir. Mani'nin Vaftizciler tarafından reddedilmesi ve onlardan kopmasına neden olan mesele, Kumran'daki Yahudi cemaati tarafından uygulanan resmî prosedürlerle çarpıcı benzerlikler ortaya koymaktadır.²⁰

KMK, ayrılmasından sonra, söz konusu mezhep üyelerinden ikisinin Mani'nin takipçisi olduğunu ifade etmektedir. Onlar ilk olarak Patig'in de aralarına katıldığı Tısfün'a seyahat ettiler. Bundan kısa bir süre sonra muhtemelen Dicle nehri kuzeyi boyunca uzanan ilk misyonerlik seyahatleri başlamış gibi görünmektedir. KMK'nın bu son bölümünün parçalanmış yapısı, onların bu ilk güzergâhları hakkında kesin bir şey söylememize müsaade etmemekle birlikte "Med" ve "Ganzak şehri" (KMK 121) ifadesi diğer bazı verilerle birleştğinde bize güvenilir kanıtlar sağlamaktadır.²¹ Kaynaklarda, Sasani krallarının yazları ikamet ettikleri yerlerden biri olan Ganzak şehrinde (Gonzak ya da Gounazak) Mani'nin o dönemde iktidarda olan Şehinşah Ardeşir'e kendi dinini kabul ettirmeye çalıştığı yönünde bir bilgi bulunmamaktadır. Zerdüştü inancına bağlı olduğu bilinen Ardeşir'in saltanatının son yıllarında Mani, Güney Babil'deki Bharat limanı üzerinden

¹⁸ Örnek olarak bkz. Wilhelm Henning, *Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch* (APAW, Phil.-hist. Klasse, 1936, Nr. 10) (Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1937), 18-21.

¹⁹ Örnek olarak bkz. Böhlig, *Manichäismus*, 1980, 23-24 (d. 2) kısa bir tartışma ve atıf ile birlikte .

²⁰ John C. Reeves, "The Elchasaite Sanhedrin of the Cologne Mani Codex in Light of Second Temple Jewish Sectarian Sources", *Journal of Jewish Studies*, 42 (1991): 68-91.

²¹ Örnek olarak bkz. Römer, *Manis Frühe Missionsreisen nach der Kölner Manibographie* (d. 8).

Hindistan'a gitmiş gibi görünmektedir (Mesela şu pasajlar karşılaştırılabilir: Kefalya 15:24-27; 184:23-185:15 ve KMK 140 vd.). Bu ilk dönem misyonerlik faaliyetlerinin en çarpıcı özelliği Mani'nin misyonerlik çalışmasına neredeyse her yerde (hatta Hindistan'da) Vaftizci Yahudi-Hiristiyan cemaatine yönelik olarak başlamış olmasıydı.²² I. Şapur'un Kralların Kralı unvanıyla tahta oturmasının akabinde Mani geri döndü. Muhtemelen 9 Nisan 243 tarihinde Orta Farsça yazdığı tek metin olan Şapuragan'ı yeni Şehinşah'a takdim etti. Şapur'un çevresinde (comitatus) kabul görmesi ve yeni senkretik dinini yayma izni ona eşsiz fırsatlar sundu. Şapur'un ölümü sonrasında Mani, Şapur'un halefi ve oğlu Hürmüz'ü (M.S. 272-273) de kendini dinlemeye istekli buldu. Ancak I. Behram'ın kraliyet tacını giymesıyla birlikte söz konusu müşfik tutum kısa sürede ortadan kalktı. Saltanatının ikinci yılının başlarında, Zerdüştî Baş Mubed Kerdîr, kralı Babilli Peygambere karşı tavır takınmaya ikna etmeye başladı. Mani, Behram'ın huzuruna çağrıldı, beklendiği gibi suçlandı, zincire bağlandı ve işkence gördü. Hapishanede geçirdiği yirmi altı gün sonunda muhtemelen 26 Şubat 277 de öldü.²³ Ölümü, çoğu Maniheist kaynakta çarımha gerçekleşmiş olarak betimlenmektedir.

Hayatı boyunca Mani, yeni kilise cemaatleri oluşturmak için birçok misyoner görevlendirdi. Bu misyon faaliyetlerine Mısır'a giden Addâ ve diğerleri, Horosan'a ve Soğdiya'ya kadar giden Mâr Ammô gibi önde gelen müritleri başkanlık etti. 276 yılı öncesinde bile Kilisesi, Pers İmparatorluğu'nun içinde ve hatta dışında geniş bir alana yayılmıştı. Greko-Romen dönemde Maniheizm; Suriye, Filistin, Arabistan, Mısır, Küçük Asya, Balkanlar (1906 yılında Dalmaçya'da bulunan bugünkü Split yakınlarındaki Salona'da Bassa adında Maniheist bir seçkinin [electa] eşsiz

²² Bkz. Samuel N. C. Lieu & Judith M. Lieu, "Mani and the Magians (?) – CMC 137-140", *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East* (Leiden, New York, Köln: Brill, 1999), 1-21; tekraren Lieu, *Manichaeism in Central Asia and China*, 1-21 (d. 4); ve ilave açıklamalarıyla birlikte Johannes van Oort, "New Directions in Manichaean Research", *Le Muséon*, 106 (1993): 245-246.

²³ Mani'nin gerçek ölüm tarihi hakkındaki bazı tartışmalar halen devam etmektedir. (örn. 14.2.276; 28.2.276; 26.2.277?). Bununla birlikte son zamanlarda yapılmış araştırmalar 26.02.277 tarihinin daha doğru olduğu ihtimalini öngörmektedir. Örnek olarak bkz. Böhlig, *Manichäismus*, 1980, 309-310 (n. 2); Alexander Böhlig, "Manichäismus", *Theologische Realenzyklopädie*, 22 (1992): 30; ve özellikle, Werner Sundermann, "Studien zur kirchengeschichtlichen Literatur der iranischen Manichäer III", *Altorientalische Forschungen* 1-2/14 (1987): 51-53.

bir mezar taşı ortaya çıkarıldı)²⁴, Roma Afrikası, İspanya, İtalya ve Galya'ya kadar genişlemişti. Doğuda Maniheizm M.S. 762-763 yıllarında Böğü Kağan döneminde Türkistan Uygurları arasında ayrıcalıklı bir din haline geldi. Takip eden yüzyıllarda ise oldukça senkretik olmasının yanında esasen hala gnostisizmini muhafaza eden bu din Hindistan Okyanusu ve Çin Denizine kadar yayıldı.

2) Maniheist Kilisenin Kuruluşu: Teşkilat Yapısı ve Kanonu

Mani, getirdiği dini İnan'ın resmî inancı olarak kabul ettirme konusunda başarısız oldu. Ancak asıl istediği şey olan yeni bir dünya dini ya da Kilise'si kurmayı başarmıştı. Mani taraftarlarının misyoner çalışmaları sonucu bu yeni Kilise, kısa zamanda Roma İmparatorluğu'nda ve başka yerlerde Katolik Hıristiyan Kilisesi'nin ürkütücü bir rakibi olmayı başarmıştı. Onun katı teşkilat yapısı güçlü bir birliktelik sağlamış ve böylece belirgin bir toplumsal kimliğin meydana gelmesine ve oluşturulmasına yardım edecek düzeye gelmişti. Teşkilat yapısı ve kolayca uygulanabilir eğitim sistemi sayesinde Maniheizm Greko-Romen dönemde çoktan başarılı olmuştu bile.

Bu durumun bu kadar çabuk meydana gelmesinin nedenleri neler olabilir? İlk olarak Kilise'sinin iç teşkilat yapısında güçlü bir birliktelik sağlaması; ikinci olarak ise otoriter metinlerden yeni bir kanon oluşturması Mani'nin kendi otoriter şahsiyetinin yanı sıra onu eşsiz kılan iki ana neden olarak sayılabilir.

İlk noktaya bakıldığında: Maniheist Kilise'nin iç teşkilat yapısı Babil'de ve daha sonra Semerkant'ta ikamet eden Mani'nin vekilinin başkanlık ettiği açık bir hiyerarşiye dayanır.²⁵ Bu başkanın ya da liderin hemen altında önem sırasıyla on iki havariler ya da öğretmenler; 72 piskopos ve 360 papaz olmak üzere üç kilise görevlisi sınıfı bulunmaktaydı.²⁶ Dördüncü seviye kadın ve erkek seçkinler sınıfı

²⁴ Örn. Krş. Franz Cumont, "Une inscription manichéenne de Salone", *Revue d'histoire ecclésiastique*, 9 (1908): 19-20; Franz Cumont & Marc-Antoine Kugener, *Recherches sur le Manichéisme* (Bruxelles: H. Lamentin, 1912), 3: 175-176.

²⁵ Maniheist Kilisenin dünya genelindeki birliği, sekizinci yüzyılda bile başlarında Kuzey Afrikalı birinin olduğunun rivayet edilmesi gerçeği ile açıklanabilir. Bkz. el-Nedîm, *Mani, seine Lehre und seine Schriften*, 98-99, 327-328 (d. 7); krş. el-Nedîm, *The Fihrist of al-Nadîm*, 2: 793 (d. 7).

²⁶ 12 ve 72 sayıları Hıristiyan Kilise geleneğine dayandığı; 360 sayısının ise genel olarak Gnostik-Maniheist çevrede oldukça değer gören astrolojik inanışlardan

tarafından oluşturulmuş olup resmî beşinci seviye ise kadın ve çoğu erkek dinleyicilerden oluşmaktaydı.

Mani'nin başarılı olmasının ikinci ve belki de en önemli sebebi otoriter metinlerden kendi kanonunu oluşturmasıydı. 'İsa Mesih'in havarisi' olan Mani'nin kendisi öğretilerini Kilise'si genelinde kanonik bir statü elde eden çeşitli kitaplarında ortaya koydu. Şüphesiz ki Mani'nin mesajının bu bilinçli kaydı, Kilise'sinin kimliğinin belirginleşmesine de katkıda bulunmuştur. Onun yazılı sabit bir kanona sahip olmasının²⁷, daha önceki Buddha, Zerdüş, İsa ve benzeri 'peygamberler'in, doktrinlerini yazılı olarak kaydettirmemeleri nedeniyle karşılaştıkları ihtilaflara maruz kalma durumunu önlemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Mani'nin otoriter metinlerine verilen isimler genellikle şunlardır: 1. Hayat (veya Büyük) İncili, 2. Hayat Hazinesi, 3. Pragmatea (Risaleler), 4. Gizemler Kitabı (Sırlar), 5. Devler Kitabı, 6. Mektuplar, 7. İlahiler ve Dualar.²⁸

3) Maniheist Kimlik ve Otoriter Kaynakların İşlevi

Bu durum, kısaca Gnostik-Maniheist Hıristiyanlığın ortaya çıkış tarihidir. Yukarıdaki kısa genel bakışta, 'Dinî Kimlik ve Tarihsel Kuruluş Problemi' konusuna katkıda bulunabilecek maddeleri halihazırda vurguladım. Bu unsurları daha da belirginleştirmek ve özetlemek için iki ana karakteristiği vurgulamak isterim:

---

kaynaklandığı öngörülmektedir (krş. dipnot 12). 12 sayısı İsa ve onun 12 havarisi örneğini çağrıştırırken bu durum belki de 72 sayısı için de geçerlidir. Pseudo-Clementines gibi tipik Yahudi-Hıristiyan yazılarında, Maniheistler arasında ve ayrıca eski Yahudi-Hıristiyan geleneği içerisinde iyi bilinen Tomas İncili'nde ve özellikle Tatian'ın *Diatessaron*'unda, İsa'nın 72 (70 değil) misyoner gönderdiği ifade edilmektedir. Bütün bunları toplarsak, Mani muhtemelen *Diatessaron* ve bu İncil metnini bildiği için kendisi için 72 tane din adamı belirlemiştir.

²⁷ Pers *Şapuragan* (İran ve Orta Asya'daki Maniheistler arasında yaygın olarak okunan bir klasik olmasına rağmen yedi katmanlı kanonik metinlerin resmî bir parçası gibi görünmemektedir) haricinde, Mani; yazılarının tamamını Palmiren kutsal yazısının bir stilini kullanarak Eski Aramice olan ana dilinde kompoze etmiştir.

²⁸ Günümüze ulaşanların hepsi parçalı haldedir. Kanonik olmayan literatür *Kefalya* (Kıptice), birçok ilahi derlemesiyle birlikte (örn. Kıpti Zeburu) *Homilies* (Kıptice) ve en önemli Hayat İncili'nden farklı bir formatta muhtemelen ek olarak doktrinini daha önemli yönlerini betimleyen bir resimli kitap olan *İmaj*'ı (Yunanca: Εἰκωνογραφία; Persçe/Pehlevice: *Ārdahang*) içerir. Latin Batıda iyi bilinen Aslı Mektup'un (*Epistula fundamenti*), Resim Kitabı veya Çizim'e eklenen bir yazılı yorum olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı halen bir soru işaretidir.

a) Maniheist Kilise, Köln Mani Kodeksi'nde de kaydedildiği gibi bilfiil [de facto] Mani'nin vahyine, yani başka bir deyişle onun kişisel deneyimine dayanır.²⁹ Bu gnostik liderin kişisel deneyimi Mani tarafından oluşturulan Kilise üzerinde temel otorite kurarak aktüel bir işlevi yerine getirir. Dolayısıyla yeni gelen vahyi ilk kez tecrübe eden ve akabinde tebliğ eden olarak Mani figürü tüm Maniheist otoriteyi kendi şahsında kişiselleştirmiştir. Bununla birlikte KMK³⁰, Mani'nin diğer otoriter dinî metinler ile kişisel deneyimini kanıtlamak için enteresan bir şekilde benzer deneyimlerin yazılı olduğu bir dizi otoriter kutsal metne başvuruda bulunur. KMK'nın 46-62. sayfalarında Âdem, Şit, Enoş, Şem ve Enok'un vahiylerinden ve havari Pavlus'un metinlerinden (2. Korintliler 12; Galatyalılar 1) çıkarımlar bulmaktayız. Bunların sebebi Mani'nin vahyinin güvenilirliğine 'kutsal metne bağlı' bir tür dayanak oluşturmaktır. Pavlus'un yazılarının dışında bu kutsal metinlerin (ve buradan hareketle doğrulatma geleneğinin) tamamının Maniheistlerin uydurmaları gibi görülebileceğini belirtmek önemlidir.³¹

²⁹ Mani'nin dinî tecrübeleri ile ilgili diğer bazı kanıtlar için, örnek olarak bkz. L. J. R. Ort, *Mani: a Religio-Historical Description of His Personality* (Leiden: Brill, 1967), 48-50 (M 49 II'nin ön ve arka sayfası ile ilgili açıklamalar); 77-95 (Mani'nin ikiz ruhu hakkındaki diğer bir çok pasajın açıklamaları).

³⁰ KMK her biri bir takım şahitlere atıfta bulunan birçok bölümden oluşmaktadır. KMK 45/1 – 72/7 uzun bölümünün bir kişiden ve Maniheist çevrede iyi bilinen bir figür olan 'Öğretmen Baraiēs'in şahitliğine dayandığı düşünülmektedir.

³¹ Bkz. David Frankfurter, "Apocalypses Real and Alleged in the Mani Codex", *Numen* 1/44 (1997): 60-73; Frankfurter'in görüşünden bağımsız fakat onu destekler mahiyette John C. Reeves, *Heralds of that Good Realm. Syro-Mesopotamian Gnosis and Jewish Traditions (Nag Hammadi and Manichaean Studies XLI)* (Leiden, New York, Boston: Brill, 1996), 17 ve 30. sayfa dipnot 96. Bununla birlikte L. Cirillo son dönemde Napoli'de düzenlenen Beşinci Uluslararası Maniheizm Çalışmaları Konferansı'ndaki (Eylül 2001) makalesinde, örneğin 'Vaftizcilerin kanıtlarının gerçekliğini doğrulayabilecekleri' ve 'Baraiēs'in gücü' argümanının başvurduğu "otoritelerin" var olduğu gibi argümanlarla bu görüşe karşı çıkmıştır. Ancak Cirillo 'Geç antik dönemde sık sık olduğu üzere Baraiēs'in kendisinin veya muadillerinin kendi görüşünü doğrulamak için metni değiştirdiğini' kabul etmektedir. "From the Elchasaite Christology to the Manichaean Apostle of Light" isimli makalesini benimle paylaştığı ve ayrıca Berlin'deki son toplantımızda (Eylül 2002) görüşünü izah ettiği için Prof. Cirillo'ya teşekkür ederim. Sürecin sonunda makale Napoli Konferansı Bildirilerinde yayınlanacaktır. [Luigi Cirillo, "From the Elchasaite Christology to the Manichaean Apostle of Light" (International Conference of 5th the International Association of Manichaean Studies (2001), Napoli: ISD, 2005).]

b) Kendince, Mani'nin yeni vahyi yazılı buyruklardan oluşan yedi katmanlı bir kanonda kendi kutsal açıklamasını bulur. Bu kanon, Maniheist Kilise'nin bir ürünü ve temel kurucu unsurudur. Diğer dinî metinler ya da Yahudi ve Hıristiyan metinlerinin söz konusu kanonda açıklandığı şekliyle yeni vahye uymayan kısımları basitçe dışarıda bırakılmıştır.³² Diğer bir deyişle, yeni ortaya çıkan Maniheist gelenek kritik bir norm olarak işlev görmektedir.

Kilisenin iç teşkilat yapısının Maniheist kimliği ne derecede desteklediğini ve örneğin, onun resmî kanonunun işlevine göz kulak olduğunu tasavvur etmek oldukça zordur. Söz konusu teşkilat yapısının *revelatio et traditio Manichaica*'yı (Maniheizm'in vahyi ve tebliği) iletmek ve korumak gibi temel bir işlevi olduğunu söylemek çok cüretkâr bir düşünce olmayacaktır. Şu bir gerçektir ki Maniheistlerin kapsamlı ve ağır işkenceler görmeleri nedeniyle özellikle bu konudaki kaynaklarımız sınırlıdır. Bununla birlikte ayrıntılı hiyerarşik teşkilat yapısı fikrinin sonsuza dek arzu edilen bir ideal olarak kaldığı, hiçbir zaman tamamen gerçekleştirilemediği görülmektedir.

Sonuç

Önceki bölümlerde, kasıtlı olarak kendimi Maniheizm'in ortaya çıkışıyla sınırlandırdım. Şimdi, yeni keşifler sayesinde bu ilk ortaya çıkış ve yükseliş yeni bir aydınlığa kavuşmaktadır. Hem Gnostik-Maniheist Hıristiyanlığın hem de Katolik veya 'ana akım' Hıristiyanlığın birbirlerinin daha sonraki kimlikleri üzerinde yapmış olabileceği etkiler yeni bir bakış açısıyla ayrıca incelenebilir.³³ Maniheizm oldukça ve hatta kasıtlı bir şekilde

³² Bu durum, neredeyse bütün Kitab-ı Mukaddes için ve Pavlus'un kendi Yahudi kökenlerini açıkça ifade ettiği kısımlar için de geçerlidir.

³³ Eski bir Maniheist olan Augustin'in Mani dini üzerine etkisi için, bkz. Johannes van Oort v.dğr., "Augustine and Manichaeism in the Latin West", *Nağ Hammadi and Manichaean studies* (Fribourg-Utrecht Symposium of the International Symposium Association of Manichaean Studies (IAMS), Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001); Maniheizm ve Yunan Babalar üzerine, Wolfgang W Klein, *Die Argumentation in den griechisch-christlichen Antimanichaica* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1991); Ephrem Syrus gibi Suriyeli babalar üzerine, Edmund Beck, *Ephräms Polemik gegen Mani und die Manichäer im Rahmen der zeitgenössischen griechischen Polemik und der des Augustinus* (Louvain: Peeters Publishers, 1978). Yeni keşifler ve yayınlanan Maniheist metinler ışığında, halen bu alanda daha fazla çalışma yapılması gereklidir. Katolik Hıristiyanlığın Maniheizm üzerine etkisini kanıtlamak oldukça zor görünmektedir. Fenomonolojik bir perspektiften bakıldığında dördüncü yüzyılda Mısır ve Roma Kuzey Afrika'sının

senkretik bir yapıya sahip olsa da Pers, Babil ya da Budist kaynaklı olmayıp bir tür Yahudi-Hıristiyan temeline dayanmaktadır. Aslında bu yeni bakış açısı onun Katolik Hıristiyanlıkla olan karşılıklı ilişkisini gerçek bir akrabalık bağı olarak görmemiz için bize uygun zemini sağlamaktadır. Köken itibarıyla Maniheizm ile Katoliklik yabancı dinler olmaktan uzak olup aksine 'frères ennemis' (düşman kardeşler) idiler. Bu nedenle bütün Katolik Hıristiyan müellifler, Maniheizm'i yabancı bir din olarak değil bir secta (mezhep) olarak tanımlamakta temel olarak haklıydılar.

Kaynakça

- Augustinus. *De haeresibus* 46,16. t.y.
- Beck, Edmund. *Ephräms Polemik gegen Mani und die Manichäer im Rahmen der zeitgenössischen griechischen Polemik und der des Augustinus*. Louvain: Peeters Publishers, 1978.
- Böhlig, Alexander. *Die Gnosis / III, Der Manichäismus*. Zürich & München: Artemis Verlag, 1980.
- Böhlig, Alexander. "Manichäismus". *Theologische Realenzyklopädie* 22 (1992): 25-45.
- Brown, Peter. *Religion and Society in the Age of Augustine*. London: Faber and Faber, 1972.
- Brown, Peter. *The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire*. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1969.
- Cirillo, Luigi. "From the Elchasaite Christology to the Manichaean Apostle of Light". Napoli: ISD, 2005.
- Cumont, Franz. "Une inscription manichéenne de Salone". *Revue d'histoire ecclésiastique* 9 (1908).
- Cumont, Franz & Marc-Antoine Kugener. *Recherches sur le Manichéisme*. Bruxelles: H. Lamentin, 1912.
- De Stoop, Emile. *Essai sur la diffusion du manichéisme dans l'empire romain*. Gand: E. van Goethem, 1909.
- Decret, François. *Mani et la tradition manichéenne*. Paris: Éditions du Seuil, 1974.
- Frankfurter, David. "Apocalypses Real and Alleged in the Mani Codex". *Numen* 1/44 (1997): 60-73.
- Gulácsi, Zsuzsanna. *Manichaean Art in Berlin Collections (Corpus Fontium Manichaeorum, Series Archaeologica et Iconographica I)*. Turnhout: Brepols, 2001.

Hıristiyan ortamındaki Maniheizm, örneğin dokuzuncu yüzyılın Turfan'ı ya da on ikinci yüzyılın Çin'indekinden çok daha fazla Hıristiyan olsa da bu onun sadece çevresinin etkisi ile Hıristiyanlaşmış olduğunu göstermez. Gerçekte (ve sadece Persçe Şapuragan haricinde örn. dipnot 22), Süryanice, Yunanca, Kıptice ve Latince metinler en eskileridir. Bu yüzden en eski Maniheist yapıyı ortaya çıkarmaktadırlar.

- Henning, Wilhelm. Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch (APAW, Phil.-hist. Klasse, 1936, Nr. 10). Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1937.
- Henrichs, Albert v.d.ğr. (çev.). "Der Kölner Mani-Kodex (P. Colon. inv. nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ: Edition der seiten 1-72". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 19 (1975): 1-85.
- Henrichs, Albert v.d.ğr. (çev.). *Der Kölner Mani-Kodex: Über das Werden seines Leibes: kritische Edition*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988.
- Henrichs, Albert & Ludwig Koenen (çev.). "Der Kölner Mani-Kodex (P. Colon. inv. nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ Edition der Seiten 72,8-99,9". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 32 (1978): 87-199.
- Henrichs, Albert & Ludwig Koenen (çev.). "Der Kölner Mani-Kodex (P. Colon. Inv. Nr. 4780): Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ Edition der Seiten 99, 10-120". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 44 (1981): 201-318.
- Henrichs, Albert & Ludwig Koenen (çev.). "Der Kölner Mani-Kodex (P. Colon. Inv. Nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ: Edition der Seiten 121-192". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 48 (1982): 1-59.
- Jones, F. Stanley. "The Astrological Trajectory" *Ancient Syriac-Speaking Christianity (Elchasai, Bardaisan, and Mani)*. ed. Luigi Cirillo & Alois van Tongerloo, Lovanii: Brepols, 1997.
- Klein, Wolfgang W. *Die Argumentation in den griechisch-christlichen Antimanichaica*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1991.
- Klimkeit, Hans-Joachim. *Manichaeen art and calligraphy*. Leiden: Brill, 1982.
- Klimkeit, Hans-Joachim. "Vom Wesen manichäischer Kunst". *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 3/34 (1982): 195-219.
- Koenen, Ludwig & Cornelia Römer. *Der Kölner Mani-Kodex: Abbildungen und diplomatischer Text*. Bonn, 1985.
- Lieu, Samuel N. C. *Manichaeism in Central Asia and China*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1998.
- Lieu, Samuel N. C. *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*. Leiden, New York, Köln: Brill, 1994.
- Lieu, Samuel N. C. *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*. Tübingen: Mohr, 1992.
- Lieu, Samuel N. C. & Judith M. Lieu. "Mani and the Magians (?) – CMC 137-140". *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, Leiden, New York, Köln: Brill, 1999, 1-21.
- Machabey, Armand. *La cantillation manichéenne. Notation hypothétique, métrique, analogies*. Paris: Richard-Masse, 1955.
- Nagel, Peter. "Der Parakletenspruch des Mani (Keph. 14,7-11) und die altsyrische Evangelienübersetzung". *Festschrift zum 150-jährigen Bestehen des Berliner Ägyptischen Museums (Staatliche Museen zu Berlin, Mitteilungen aus der Ägyptischen Sammlung 8)*, Berlin, 1974, 303-313.
- Nedîm, Muhammed bin İshak el-. *Mani, seine Lehre und seine Schriften: ein Beitrag zur Geschichte des Manichaismus*. Aus dem Fihrist des Abu 'l faradsch Muhammad ben İshak al-Warrâk. Çev. Gustav Flügel, Leipzig: F A Brockhaus, 1962.

- Nedîm, Muhammed bin İshak el-. *The Fihrist of al-Nadîm A Tenth-Century Survey of Muslim Culture*. Çev. Bayard Dodge, New York, London: Columbia University Press, 1970.
- Oort, Johannes van v.dğr. “Augustine and Manichaeism in the Latin West”. *Nag Hammadi and Manichaean studies* Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001.
- Oort, Johannes van. “Elkesaiten”. *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Brill, 1999, 4: 1227-1228.
- Oort, Johannes van. “Manichäismus”. *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Brill, 2002, 5: 732-741.
- Oort, Johannes van. “New Directions in Manichaean Research”. *Le Muséon* 106 (1993): 237-254.
- Oort, Johannes van. “The Study of the Cologne Mani Codex, 1969-1994”. *Manichaean Studies Newsletter* 13 (1996): 22-30.
- Ort, L. J. R. *Mani: a Religio-Historical Description of His Personality*. Leiden: Brill, 1967.
- Polotsky, Hans Jakob & Alexander Böhlig. *Kephalaia I, 1. Hälfte (Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin)*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1940.
- Pseudo-Clementina. “Die Pseudoklementinen I: Homilien”. *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, ed. Bernhard Rehm v.dğr., 1969, c. 42.
- Pseudo-Clementina. “Die Pseudoklementinen II: Rekognitionen in Rufins Übersetzung”. *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, ed. Bernhard Rehm & Franz Paschke, 1965, c. 51.
- Puech, Henri-Charles. *Le manichéisme: Son fondateur, sa doctrine*. Paris: Civilisations du Sud, 1949.
- Puech, Henri-Charles. “Musique et hymnologie manichéennes”. *Encyclopédie des musiques sacrées*, ed. Jacques Porte, Paris: Labergerie, 1968, 1: 354-386.
- Puech, Henri-Charles. *Sur le manichéisme et autres essais*. Paris: Flammarion, 1979.
- Quispel, Gilles. “Genius and Spirit”. *Essays on the Nag Hammadi Texts in Honour of Pahor Labib (Nag Hammadi Studies VI)*, ed. Martin Krause, Leiden: Brill, 1975, 103-118.
- Quispel, Gilles. “Mani et la tradition évangélique des judéo-chrétiens”. *Judéo-christianisme. Recherches historiques et théologiques offerts au cardinal J. Daniélou*, Paris: Aux Bureaux de la Revue, 1972, 143-150.
- Quispel, Gilles. “Mani the Apostle of Jesus Christ”. *Gnostic Studies*, İstanbul, 1975, 2: 230-237.
- Reeves, John C. *Heralds of that Good Realm. Syro-Mesopotamian Gnosis and Jewish Traditions (Nag Hammadi and Manichaean Studies XLI)*. Leiden, New York, Boston: Brill, 1996.
- Reeves, John C. “The Elchasaite Sanhedrin of the Cologne Mani Codex in Light of Second Temple Jewish Sectarian Sources”. *Journal of Jewish Studies* 42 (1991): 68-91.
- Römer, Cornelia. *Manis Frühe Missionsreisen nach der Kölner Manibigraphie: Textkritischer Kommentar und Erläuterungen zu p. 121 – p. 192 des Kölner Mani-Kodex*. Opladen, 1994.

- Säve-Söderbergh, Torgny. *Studies in the Coptic Manichaean psalm-book : Prosody and Mandaean parallels*. Uppsala: Vilhelm Ekmans Universitetsfond, 1949.
- Schoepps, Hans-Joachim. *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*. Tübingen: Mohr, 1949.
- Sundermann, Werner. "Der Paraklet in der ostmanichäischen Überlieferung". *Manichaean Studies* ed. P. Bryder, 1988.
- Sundermann, Werner. "Studien zur kirchengeschichtlichen Literatur der iranischen Manichäer III". *Altorientalische Forschungen* 1-2/14 (1987): 41-107.
- Tardieu, Michel. *Le manichéisme*. Paris: Institut français d'iranologie, 1981.